

Birinci Bölüm

YAŞADIĞI DÖNEM

Selçukluların Tarih Sahnesine Çıkışı

Gazzâlî'nin yaşadığı dönemin en önemli olayı Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki bozkırlarda yaşayan ve Oğuz Türklerinin Kınık boyunun önde gelenlerinden olan Selçukluların 10. yüzyılda Müslüman olup İslam hâkimiyetinde bulunan Maverâünnehr'e¹, oradan Horasan'a² inmeleridir. Bu göçle birlikte olaylar oldukça hızlı gelişti. Nitekim Gaznelilere karşı kazandıkları Dandanakan zaferrinin (431/1040) hemen ardından bölgenin en önemli ve büyük kenti olan Nişabur'da Tuğrul Bey sultanlığını ilan etti. Bölgede büyük bir güç hâline gelen Sultan Tuğrul Bey'in, Şii-Büveyhî iktidarına karşı Abbâsi halifesi ile iş birliğine giderek halifeyi Şiiilerin boyunduruğundan kurtarması ve Sünnî siyaset gütmesi, kısa sürede Sünnî dünyanın sempatisini kazanmasına vesile oldu. Tuğrul Bey'in ardından sultan olan Alparslan'ın, dönemin en güçlü devleti Bizans'ı Malazgirt'te yenilgiye uğratması (463/1071) İslam dünyasında Selçuklulara karşı büyük bir sevgi ve saygının oluşmasını sağladı.

Devlet yönetimi açısından Sultan Tuğrul zamanında göçebe anlayış terk edilerek Sasanî-İslam modeline uygun bir devlet düzenine geçildi. Bürokrasisi daha çok

İranlılara dayanmakla birlikte, özellikle ordu ağırlıklı olarak Oğuzlar/Türkmenlerden oluşturuldu. Sultan Alparslan ve Melikşah dönemlerinde, kudretli ve bilge vezir Nizamülmülk'ün de katkılarıyla Selçuklular her bakımdan büyük bir güce ulaştılar. Bundan dolayı özellikle bu iki sultan dönemine “azamet devri” yani gücün zirve yaptığı dönem denildi. Melikşah dönemi (465-485/1072-1092) devletin en geniş sınırlara sahip olduğu bir zaman dilimi şeklinde bilinmekle birlikte, özellikle “Haşhaşi” denilen İsmailî-Bâtınî tehlike ile en çok uğraşılan dönem olarak da tarihe geçti. Sultanın ve halifenin desteğiyle Nizamülmülk tarafından kurulan medreselerle bu Bâtınî akıma karşı fikirî mücadele yürütülürken, bâtinî faaliyetlerin merkezi konumunda olan Alamut Kalesi'nin tesirsiz hâle getirilmesi yönünde siyasi ve askerî önlemler alındı.³

Dinler ve Mezhepler

Gazzâli zamanında Maveraünnehir'den Akdeniz'e kadar olan kısım tamamıyla Selçukluların hâkimiyetine girmişti. Dönemin diğer güçlü Müslüman devleti Fatımîler ise Mısır başta olmak üzere Kuzey Afrika'yı kontrol altında tutuyordu. Gazzâli'nin çevresi denildiğinde Selçuklu Devleti egemenlik alanını anlamak mümkündür. Selçukluların egemen olduğu bölgelerde genellikle üç ilahî dinin bağluları bir arada yaşıyorlardı. İmparatorluk genelinde Müslümanlar çoğunlukta olmakla birlikte bir

kısım bölgelerde gayrimüslimler azımsanamayacak bir nüfusa sahipti. Gayrimüslim tebaa içerisinde Hristiyanlar ilk sırada yer almaktaydı. Ermeniler, Gürcüler, Abhazlar ve Süryanilerin yanı sıra Anadolu ve Orta Doğu'nun diğer bölgelerinde Hristiyanların önemli doğu kiliseleri olan Yakubiyye, Nasturiyye ve Melkaiyye mezhepleri de bulunmaktaydı. Selçukluların tarih sahnesinde yerini aldıkları yıllarda, Batı Hristiyanlığı Roma merkezli "Katoliklik", İstanbul merkezli "Ortodoksluk" adlarıyla ikiye bölünmüştü (446/1054). Rus doğu bilimci Barthold bu dönemde Orta Asya'da da Hristiyanlığın varlığından söz etmekte, hatta Hristiyan olmuş Türklerin bulunduğunu ileri sürmektedir.⁴ Yahudi sermaye sahipleri, başta Bağdat olmak üzere ülkenin birçok bölgesinde hem ticari faaliyette hem de imar faaliyetlerinde etkinlik gösteriyorlardı. O dönemde Rey, İsfahan, Hemedan ve Semerkand gibi şehirlerde önemli bir Yahudi nüfusun bulunduğu, hatta İsfahan'ın bir bölgesinin "Yahudi İsfahan" diye isimlendirildiği kaynaklarda belirtilmektedir.⁵

Orta-Asya'da kurulan Türk devletlerinin, hâkimiyetleri altında yaşayan Şaman, Budist, Maniheizt, Yahudi, Hristiyan ve Müslümanları birlik ve uyum içerisinde idare etme, onlara karşı dinlerinden kaynaklanan bir ayrımcılığa gitmeme politikası⁶ Selçuklular devrinde de devam etmiştir. Hatta İslam'ın hoşgörüsüyle pekişen bu uygulama neticesinde, aynı devlet çatısı altında barınan farklı din ve mezhep mensupları eşit haklara sahip olabilmektedir. Söz gelimi, Melikşah döneminde Selçuklu ordusunda

7000 Ermeni askerinin bulunması, devletin gayrimüslimleri ötekileştirmedigini, onları bir tehlike saymadığını göstermesi bakımından önemlidir. Özellikle Bizans'ın mezhep farkını bahane ederek kendi dindaşlarına yönelik "baskıcı din politikası" dikkate alındığında⁷ dönemin en kudretli Müslüman devleti olan Selçukluların din politikalarının ne kadar hoşgörülü ve özgürlükçü olduğunu anlamak mümkündür. Söz gelimi, Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni, Süryani ve Rafizi Hristiyan Pavlikyanlar Bizans Devleti'nin zorla Ortodokslaştırma politikalarından o derece acı çekmiş olmaları ki Selçukluların hoşgörülü tavırlarını gördüklerinde onları kendileri ve dinleri için kurtarıcı kabul etmişlerdir. Nitekim o dönemin Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos, Melikşah'ın ölümü üzerine "Herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve güzel insan, büyük sultan Melikşah öldü."⁸ diye yazmaktan kendini alamamıştır. Aynı yazarın Azerbaycan valisi ve Melikşah'ın oğlu İsmail'in, Ermenileri ve manastırlarını saldırılara karşı korumasından övgüyle bahsetmesi, bunun sadece bir sultanın özel politikası değil, devletin genel politikası olduğunu gösterir.⁹

Mezheplere gelince, Selçukluların batı tarafı olan Irak ve Suriye kesiminde Sünnî mezheplerden Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleri ortak etkinlik göstermekle birlikte, doğu kesiminde Hanefîlik daha ağırlıklı bir yer işgal etmekteydi. Siyasetname'de verilen bilgiye göre Maveraünnehir ve Horasan bölgesinin ağırlıklı olarak Sünnî olmasına karşın Kum, Kaşan, Ave, Save ve Rey şehirleri

İKİNCİ BÖLÜM

HAYATI VE ESERLERİ

Hayatı

Gazzâlî'nin tam adı, Hüccetü'l-İslam Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî'dir. Gazzâlî Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetinde yer alan Horasan'ın Tus şehrinde yün işleriyle uğraşan fakir bir babanın çocuğu olarak hicri 450, miladi 1058 yılında dünyaya geldi. Tus bilginleri arasında kendisi ile aynı ismi taşıyan Ebû Hamid el-Gazzâlî onun amcasıdır. Aile çevresinin ilim hayatıyla yakından ilgili olduğu düşünülürse, onun "Ebû Hâmid el-Gazzâlî" ismini amcasından aldığı söylenebilir.

Gazzâlî'nin babası okumaya çok düşküdü, ilme ve âlimlere büyük bir saygısı vardı. İlim öğrenmeyi kendisi bizzat yapamamıştı ama çocukları gerçekleştirebilirdi. Bu yüzden olacak ki ölüm döşeginde iken çok yakın bir dostuna oğullarını okutması vasiyetinde bulundu ve bunun yerine getirilebilmesi için bir miktar harçlık bıraktı. Küçük yaşta yetim kalan Muhammed ve Ahmed kardeşler, babalarının bıraktığı harçlıkla bir süre Ebû Alî Radkânî adlı bir âlimden Şâfiî mezhebi fikhını okuduktan sonra, harçlığın bitmesi üzerine ortaya çıkan maddi zorluk karşısında baba dostu, onlara öğrencilerin yeme ve yatma

masraflarını ücretsiz karşılayan medreselere gitmelerinin yararlı olacağı önerisinde bulundu. Bu öneri doğrultusunda Gazzâlî Cürcan'a gitti ve o dönemin Şâfiî fakihî Ebu'l-Kasım İsmailî'nin fıkıh derslerine katıldı. Bu aile o dönem Cürcan şehrinde hem büyük bir mal varlığına hem de bilimsel bir şöhrete sahipti.

Gazzâlî Cürcan'da öğrendiklerini ilk eseri diyebileceğimiz ve "Notlar" anlamına gelen *Ta'likât* adlı kitabında toplamıştı. Buradan yeteri kadar yararlandığını düşünen Gazzâlî memleketi olan Tus'a dönmeye karar verdi. Dönüşte içinde bulunduğu kervan yol kesici soyguncuların saldırısına uğradı. Yolcuların bütün mal varlığına el koyan soyguncular, onun derslerde tuttuğu "Notlar"ına da el koydular. Soyguncuların elebaşıyla görüşen Gazzâlî, "Notlar"ın maddi değerinin olmadığını, ancak kendisi için gece-gündüz verdiği emeğin sonucu olması bakımından çok önemli olduğunu ifade ederek onların geri verilmesini talep etti. Eşkiya elebaşı bu talep karşısında onun öğrenim hayatını etkileyecek şu sözleri söyledi: "Öğrendiğini nasıl iddia ediyorsun. Notların elinden alındığında, öğrendiklerin elinden gitmiş oluyor." Bu olayı kendisi için önemli bir ders olarak algılayan Gazzâlî memleketine döndüğünde soyguncu elebaşından geri aldığı bu notlar üzerinde üç sene çalıştı ve bütün öğrendiklerini zihnine yerleştirdi. Ancak okuma sevdası burada bitmedi; o ulaşabildiği yere kadar tırmanmak ve zirveye çıkmak azim ve gayretindeydi. Bunun için de dönemin gözde eğitim merkezi olan Nizamiye medreselerinden birine girmeyi çok arzuluyordu.

Bu medreseler, Nizamülmülk'ün siyasal ve toplumsal yeniden yapılandırma projesi çerçevesinde Sünnî doktrinini karşıt görüşlere karşı savunulması, yaygınlaştırılması ve kuvvetlenmesi için inşa edilmişti. Eş'arî ve Şâfiî mezhebi eğitimi veren bu medreselerin en önemlilerinden birisi de ünlü Eş'arî ve Şâfiî bilgini Cüveynî ile aynı mezhebe mensup ünlü sufi Kuşeyrî'nin öğrencisi olan Ebû Ali Farmedî'nin üstat (öğretim üyesi) olarak görev yaptığı Nişabur Nizamiyesi idi. Gazzâlî bu medreseye girdi ve kısa zamanda başarılı bir öğrenci olduğunu gösterdi. Adı geçen her iki âlimi beğenmek ve onlardan etkilenmekle birlikte Gazzâlî, kelamcı olan Cüveynî'den daha çok etkilendi; düşüncesini ve hayatını o istikamette devam ettirdi. Ölümüne kadar da hocasının ders grubundan ayrılmadı. Tus ve Cürcan'da elde ettiği birikim ve buradaki gayreti sonucu grubun en gözde öğrencisi konumuna yükseldi. Böylelikle daha öğrenciliği sırasında bilimsel anlamda iyi bir şöhrete ulaşmıştı. Nitekim hocasının vefatı üzerine medreseden ayrılan Gazzâlî, Nizamülmülk tarafından yönetim merkezine kabul edildi ve orada danışmanlık görevine getirildi.

Bu yeni görevi ile Gazzâlî, Nizamülmülk'ün politikasının yapıcı ve uygulayıcı figürleri arasında yerini almış oldu. Burada Nizamiye'de öğrendiği teorik birikimi pratiğe dökme imkânı bulmakla kalmadı, dönemin ünlü devlet ve siyaset teorisyeni Nizamülmülk'ten de önemli ölçüde istifade etme fırsatını yakalamış oldu. Daha önce ifade edildiği gibi, Büyük Selçuklu Devleti'nin o dönem politikası, "Sünnî inancı kuvvetlendirmeye ve bu inancı tehdit

ettiğine inanılan akımları geriletmeye ve yok etmeye” yönelikti. Hem Hanefî mezhebini destekleyen Selçukluların ilk veziri Amîdülmülk el-Kündürî hem de Şâfiî mezhebini destekleyen ikinci vezir Nizamülmülk’ün, Sünniliğin güçlendirilmesinin önemi hususunda sultanları ikna ettikleri ve bunu bir devlet politikası hâline getirdikleri görülmektedir. Nizamülmülk önceki vezirin aksine Sünniliği güçlendirmenin yolunun eğitimden geçtiğini görmüş ve bunu politikasının âdeti ana eksenine kılmıştı. Bu yüzden ünlü vezir yönetim merkezini bile bir eğitim, tartışma ve araştırma merkezi hâline getirmişti. Öyle ki önemli devlet konularının görüşülüp konuşulduğu “divan” toplantılarına bilginlerin teklifsiz giriş çıkışları diğer devlet adamlarını rahatsız etmesine rağmen Nizamülmülk tarafından hoşgörülle karşılanmıştır.²⁸

Gazzâlî böyle bir ortama katılmakla hem bilgi ve birikimini test etme ve geliştirme hem de kendisini ispat etme imkânı bulmuştu. Hicri 578 (miladi 1085) yılında hocası Cüveynî’nin ölümü üzerine yönetim merkezine katılan Gazzâlî, henüz 28 yaşında genç bir âlimdi. Onu genç yaşta bu noktaya kadar taşıyan gayreti, birikimi ve en önemlisi de bir hedef ve kaygısının bulunmasıydı. Onun bu özellikleri kazanmasında hocası Cüveynî’nin büyük payı bulunduğunu unutmamak gerekir. Eş’arî mezhebi geleneği içerisinde değerlendirildiğinde Cüveynî’nin seçkinliğinin, farklılığından kaynaklandığı kolaylıkla görülebilir. Çünkü Cüveynî bütün bir İslam düşünce geleneğini sahiplenen ve istinasız hepsinden

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAKİKAT ARAYIŞI

Kur'an

Hız. Peygamber tarafından insanlığa bildirilen Kur'an'ın öncelikli ve en özel tarafı Allah'ın kelamı olmasıdır. Gazzâlî'nin ifadesiyle okuduğumuz, işittiğimiz ve yazdığımız; toplanıp iki kapak arasına alınarak mushaf hâline getirilmiş olan Kur'an Allah'ın kelam sıfatına işaret eder.⁴⁸ Kelam sıfatı, Allah'ın kadim subutî sıfatlarından biridir.

Gazzâlî Kur'an'ın hakikatiyle ilgili kendisinden önceki açıklamaları da dikkate alarak bu konunun açıklığı kavuşturulmasını, bu yapılmadan varılacak hükmün eksik veya yanlış anlamalara yol açacağı kanaatini ortaya koyar. Ona göre Kur'an'ın biri Allah'ın kelam sıfatı, diğeri ise kulların okuduğu, duyduğu ve yazdığı Kur'an olmak üzere iki yönü bulunmaktadır. Allah'ın sıfatı olan Kur'an yaratılmış değildir. Çünkü Allah'ın zatı ve sıfatları öncesi ve sonrası olmayan kadim özelliğine sahiptir. Öte yandan insanın sesi ve yazı araçlarıyla ifade ettiği Kur'an için aynı hüküm geçerli değildir. Çünkü ses ve yazı insanın kendisine ait fiilleridir. İnsanın yaratılmış olmasına bağlı olarak onlar da yaratılmış olma kategorisine dâhildir. Bu

durumda insanın okuduğu, işittiği ve yazdığı Kur'an'ın yaratılmış olduğu açıktır. Ancak burada "Allah'ın sıfatı olan Kur'an ile insanın katında bulunan Kur'an arasında nasıl bir ilgi ve irtibat vardır?" sorusunun da cevabını bulmak gerekir. Bu soruya Gazzâlî'nin verdiği cevap çok açık ve net olarak şöyledir: İnsanın kendisine ait bulunan, ses ve yazıdan ibaret olan Kur'an, Allah'ın katında bulunan ilahî kelama işaret eden bir olgu ve olaydan ibarettir.⁴⁹ Bu işaret etme özelliği dolayısıyla da saygı duyulmayı hak etmektedir. Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.)'i Allah gönderdiğine ve onunla birlikte böyle bir kelamı indirdiğine göre Peygamber'e gösterilen saygının aynısı veya bir benzeri getirdiği Kur'an'a da gösterilmelidir. Çünkü işiten kişi Allah'ın kelamını işitmiştir. Yüce Allah kelamını insana indirmiş ve insana da onu işitme kabiliyeti vermiştir. Böylece biz Allah'ın kelamını Peygamber aracılığı ile işitse bile gerçekte Allah'ın kelamını işitmiş demektir. Zaten insani düzlemde de aynı durum geçerlidir. Söz gelimi ünlü Arap şairi Mütenebbî'nin şiirini bir başkasının okumasıyla işiten kişi, "Ben Mütenebbî'nin şiirini işittim." der ve bunu kimse yadırgamaz.⁵⁰

Gazzâlî'nin ortaya koyduğu bu açıklama, daha önce kısmen Ebû Hanife'nin akait metinlerinde bulunmakla birlikte Mâturîdî kaynaklarda sıklıkla ve açıklıkla ifade edilen bir husustur. Mâturîdîlere göre, esas itibarıyla Kur'an nefsi yani Allah'ın kendisine ait kelamıdır; Hz. Peygamber'e indirilmiş, insanlara bildirilmiş olan ve onlar tarafından okunan, işitilen ve yazılan Kur'an ise lafzi yani

söze dökülmüş kelimadır. Birincisi yani Allah'a ait olan yaratılmamış, diğeri yani insanlara ait olan ise yaratılmıştır. Gazzâlî'nin mensubu olduğu Eş'arî kelamcıları da benzer şeyler dile getirmektedir. Nitekim mezhebin imamı olan Ebu'l Hasan el-Eş'arî (öl. 324/935) şöyle der: "Meleklerin lisanı üzere peygamberlere gönderilen sözler, Allah'ın ezeli kelamına işaret etmektedir. İlahî kelama işaret eden bu sözler yaratılmıştır, ilahî kelam ise yaratılmış olma-yıp kadim ve ezeldir."⁵¹ Diğer Eş'arî mezhebi âlimleri de benzer görüşleri dile getirmektedirler. Bu açıklamalardan Hz. Peygamber'e gelen vahyin söz (lafız) ve mana olarak Cebrâil'e verildiği ve onun aracılığıyla hazır vaziyette Hz. Peygamber'e indirildiği anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle Kur'an'ın lafız ve manasının oluşumunda Hz. Peygamber'in bir katkısının bulunmadığı açıktır.⁵²

Kur'an'ın İnsana İntikali

Gerçekte Allah'ın kendisine ait nefsi kelamını yaratılmış bir varlığın kavraması ve bilmesi, diğer bir ifadeyle ilahî kelamın yüceliği ve ağırlığını yaratılmış bir varlığın algılaması normal şartlarda mümkün değildir. Nitekim Hz. Mûsâ ile Tûr-i Sina'daki görüşme sırasında dağa yansıyan vahiy karşısında dağ paramparça olmuştur. Öyleyse Allah kelamının yaratılmış bir varlık tarafından kavranması ancak O'nun izni, rahmeti ve kudreti dairesinde mümkün olur. Öte yandan yine ilahî vahyin kavranması ve bilinir olabilmesi için lafız, işaret veya fiil gibi bir kalıba dökülmüş olması gerekir. Ancak Gazzâlî'ye göre,

Yüce Allah harf, ses ve işaret gibi bir vasıta olmaksızın da bir insana zorunlu bir bilgi olarak kelamını iletebilir. Öte yandan bu kelamı işitecek olan insanın da yine harf, ses ve işaret olmaksızın Allah onda bir işitme gücü yaratarak kavramasını sağlayabilir. Nitekim Hz. Mûsâ'nın Tûr-i Sinâ'da Allah'ın kelamını işitmesi böylesi bir mucizedir. Diğer peygamberlere de Yüce Allah aynı şekilde işittirmiştir. İlahî vahiy olarak gelen söz konusu kelamı peygamberden veya melekten duyan diğer kişiler de gerçekte Allah'ın kelamını işitmişlerdir.⁵³ Benzer bir görüş Eş'arîlerin önde gelenlerinden İbn Furek'te (ö. 406/1015) de bulunmaktadır. Ona göre ilahî kelim, biri Allah'ın kelamı diğeri ise okuyanın kıraati (okuması) şeklinde iki kısma ayrılır. Nitekim Hz. Mûsâ (a.s.) ses veya okuma cinsinden hiçbir vasıta olmaksızın Allah'ın kelamını işitmiştir.⁵⁴

Öyle anlaşılıyor ki İbn Furek ve Gazzâlî işitilen kelim ile işitmeyi birbirinden ayırmaktadır. Ona göre Allah'tan meleğe veya peygambere vahiy şeklinde gelen kelim Allah'ın bölünme ve parçalanma kabul etmeyen tek kelamıdır ve yaratılmış olması söz konusu değildir. Bu vahiy işiten ister melek olsun isterse insan olsun, gerçekte Allah'ın bu tek ilahî kelamına muhataptır. Ancak muhatap olan meleğin veya insanın bu tek olan ilahî kelamı kavraması temel mesele olarak görülmektedir. Çünkü insanın kavradığı kelim ses ve harf gibi parçalardan oluşmaktadır. Bunu da Gazzâlî Allah'ın o şahısta kavrama fiili veya gücü yaratmasıyla aşılabileceği kanaatindedir. Diğer bir deyişle Allah'ın tek olan ilahî kelamının parça veya kısım olarak

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GAZZÂLÎ TECRÜBESİNİN YANSIMALARI

İslam Dünyasına Yansıması

Gazzâlî'nin temel amacı “dinî ilimlere yeni bir canlılık kazandırmak (ihyâ'u ulûmi'd-dîn) olduğundan, tasavvufu “ahlaki arka plan” mantığı ile felsefeye karşı koymak ve başarılı sonuç almak için gerekli bir “yöntem” olarak görmüştür. Ancak onun bu çabası sonucu sadece tasavvuf değil, felsefe de Sünnî düşünce dünyasının içine alınmış, bilimler arasındaki kalın duvarlar yıkılmış, iletişim ve etkileşim hızlanmış. Artık ne kelim eski kelimdir, ne de tasavvuf eski tasavvuftur. Nitekim ondan sonra gelen ve onun izinde giden Şehristânî ve Fahreddin er-Râzî gibi kelimcilerin çalışmalarıyla kelim, İbn Arabî'nin çalışmaları ile de tasavvuf felsefi bir görüntü kazanmıştır.

Gazzâlî'den önce kelim ilminin konusu “Allah'ın zatı ve sıfatları” iken, felsefenin Sünnî camiada meşruiyet kazanmasıyla birlikte, varlığın her türü, ilgi alanına girmiş ve böylelikle kelim konusu “varolan” olmuştur.⁹⁸ Tasavvuf da aynı etkiyle varlık konusuna yönelmiştir. Böylelikle kelim, tasavvuf ve felsefe aynı konuları ele alan farklı disiplinler durumuna gelmişlerdir. Bu birlik görüntüsüne rağmen yaklaşım ve bilgi kaynağı farkı korunmuştur. Çünkü kelim “ilahî kanun”a uygunluk ölçüsüne göre konuların

sınırlarını belirlerken felsefe akla uygunluğu gözetmiştir. Tasavvuf her ne kadar dışarıdan rahat yorum yapılabilen bir alan olarak görülüyorsa da önde gelen Sünni tasavvuf önderleri dikkate alındığında kitap ve sünnete bağlılık noktasında pek ödün verir olmadıkları görülür. Tasavvuf felsefe ve kelimadan ayıran temel farklılık, bu disiplinin kitap ve sünnetin yanı sıra özellikle keşfe ve ilhama, diğer bir deyişle sufi tecrübeye önem vermesi ve onu bilgi kaynağı olarak görmesidir.

Felsefe eleştirisi neticesinde “kelamî akıl” bağlamında felsefeyi kendi içinde bir ayırıma tabi tutan Gazzâlî, metafizik dışındaki felsefe konularını İslami bakış açısından zararsız bulmakla onları meşrulaştırmıştır. Mantiğı ise özellikle felsefeciler ve Bâtınîlere karşı mücadelede etkin bir araç olarak gördüğünden, kelamın sahası içerisine almıştır. Bu girişimiyle kelamın kapısı felsefeye aralanmıştır. Daha sonra gelen kelam âlimleri bu kapıyı biraz daha aralayarak kelam ile felsefenin bütünleşmesini (mezc) sağlamışlardır. Kendisinden kırk yıl sonra vefat eden Şehristânî bu bütünleştirmenin ilk denemesini yapandır. Bu işi tamamlayan ise hem felsefede hem de kelimada imam kabul edilen, müfessir, şair, fakih gibi nitelikleri de taşıyan Fahreddin er-Râzî’dir. Bu dönemden sonra artık İzmirli İsmail Hakkı’nın belirttiği gibi kelam metoduyla felsefe yapmak anlamına gelen “kelamî felsefe” ya da felsefe metoduyla kelam yapmak anlamına gelen “felsefi kelam”dan söz edilebilir. Bundan dolayı Gazzâlî kelimada bir köşe taşı olarak görülmüş, kendinden önceki

kelamcılar mutekaddimûn (öncekiler), sonra gelenler yani onun etkisiyle kelam yapanlar ise muteahhirûn (sonrakiler) olarak isimlendirilmiştir. Onunla başlayan sonrakilerin kelamı, yukarıda geçen Fahreddin er-Râzî ile tamamlanmış, Âmidî ile genişletilmiş, Kâdî Beydâvî ile genişleme sınırı nihai noktasına ulaşmıştır.⁹⁹

Felsefeye getirdiği eleştiriler dolayısıyla her ne kadar Gazzâlî bir “felsefe düşmanı” ve İslam dünyasında felsefenin gerilemesi ve yok olmasının sebebi olarak gösteriliyorsa da bunun doğru olmadığı tarihî veriler dikkate alındığında açıkça görülebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Gazzâlî’yi bütünüyle bir felsefe düşmanı olarak görmek yerine, dinin alanına giren konuları ele alan felsefenin metafizik bölümüne karşı çıkan kişi olarak görmek daha isabetli olur. Onun bu tavrı kelam içerisine felsefi konuların girmesini sağlamıştır ki bu, felsefe adına bir kazanımdır.

Gazzâlî’nin yaşadığı dönem ve sonrasında felsefenin nispeten gerilemesi ve toplum katında düşen bir değer hâline gelmesi, sadece onun kişisel çabasının sonucu olarak görülmemeli; siyaset, toplum ve ulema üçlüsünün ittifakı sonucu olan bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. Söz gelimi devletin ve siyasetin şekillendiricisi ve dönemin icrasının başı olan Nizamülmülk tarafından kurulan Nizamiye medreselerinin programında felsefenin yer aldığına dair bir bilgi yoktur. Zaten bu medreseler Eş’arîlik doktrini doğrultusunda bir eğitim verdiğinden ve ders veren hocaların Gazzâlî dışındakilerinin felsefe formasyonu bulunmadığından, programında felsefenin yer alması

düşünülemezdi. Belki bir hakkı teslim için Gazzâlî'nin bu medreselerde felsefi konulara vâkıf ve bu alanda eser kaleme almış ilk kişi olduğunu söylemek gerekir. Dolayısıyla felsefe onunla birlikte ve onun sayesinde medreseye girmiştir. Daha sonra medreselerde özellikle mantığın müfredatta yer almasında onun büyük payı olduğunu da yine teslim etmek gerekir. Denilebilir ki o, dönemindeki siyasi ve ilmî platformdaki felsefe karşıtlığını kısmen kırma başarısı göstermiş ve metafizik dışındaki felsefi konuların medreselerde öğretilmesine kapı aralamıştır. Felsefenin bazı dallarına bu şekilde kapı aralaması dolayısıyla dönemin sufilerinden Eş'arî ekolüne mensup Kuşeyrî'nin oğlu Ubeydullah Kuşeyrî'den (öl. 521/1127), Mâlikîlerden et-Tartûşî (öl. 520/1126) ile Ebû Abdullah el-Mâzerî'den (öl. 536/1141), hadisçi İbn Salâh'tan (öl. 643/1245) ve Hanbelî olan İbn Teymiyye'den (öl. 728/1328) yoğun eleştiriler almıştır.¹⁰⁰

Gazzâlî'den sonra İslam dünyasında eskiden olduğu gibi felsefenin önemli bir yer işgal etmediği doğru ise de tamamen ortadan kalktığı da söylenemez. Onun etkisiyle medreselerde kelim ilminin içinde felsefi konuların okutulmasının yanı sıra doğu İslam dünyasında felsefe ile uğraşanlarca yeni bazı felsefi akımlar da meydana getirilmiştir. Bunların başında Şihâbüddîn Sühreverdi'nin başlattığı ve Molla Sadrâ'nın sürdürdüğü İşrakilik, 16. asırda İsfahan ekolünün temsil ettiği "nübüvvetçi felsefe" ve Osmanlıların Lale Devri'nde Esad Efendi ile canlandırılmaya çalışılan Aristoculuk ve İbn Sinâcılık gelir. Henry